ДУНЁ ФАЙЛАСУФЛАРИНИНГ ГЕГЕЛЬ ФАЛСАФИЙ ҒОЯЛАРИГА МУНОСАБАТИ

Саитмуродов Жобиржон Боймурод ўғли
Ренессанс Таълим Университети «Ижтимоий-сиёсий фанлар» кафедраси в.б доценти

Гегелнинг объектив идеалистик таълимоти ўзидан кейин кўплаб келажакдаги фалсафий мактабларга жумладан, унинг ўзига хос диалектик идеализмига қарши бўлган экзистенциализм, Маркснинг тарихий материализми, историцизм ва Британия идеализмига катта таъсир кўрсатди. Масалан: гегелчилик [1,17] - фалсафий оқими пайдо бўлиб, ўнг ва сўл оқимларда Гегель қарашларини илгари сурди. Аслида ўша даврдаги ҳеч бир гегелчилар ўзларини «ўнг гегелчилар» деб атамаган, бу ўзини ўзи сўл Гегельчи деб ҳисоблаган Девид Штраусс номи билан боғлиқ.

«Гемел, Генрих, Гоблер каби ўнг гегелчилар Германиядаги мавжуд тузум ва мафкура манфаатларини ҳимоя қилиб, Гегель фалсафасининг энг заиф, қолоқ томонларини олиб, ундан мутлақ руҳ ҳақидаги ғояни худо билан тенглаштирдилар»[2,82]. Гегель фалсафасининг энг муҳим ғояларидан бўлган умумий ривожланиш ҳақидаги таълимотни ўз ичига олган диалектик таълимотга қарши курашдилар. Улар очиқдан-очиқ Германияда монархия ва черковни ҳимоя қилган бўлсалар, сўл гегелчилар немис либерал буржуазиясининг мафкурачилари сифатида намоён бўлдилар. Сўл Гегелчилар томонидан таклиф қилинган, Гегель номига юборилган танқидлар, файласуф тафаккурини тубдан янги йўналишларга буриб юборди дейишимиз мумкин. «Сўл гегелчилар рус инқилоби, хитой инқилоби ва ҳозирги кунгача бўлган кўп сонли амалиётлар ўз навбатида глобал

[1] Ҳикматуллаев Ҳ., Шоисломов Ш. Ёқут Хамавий (ҳаёти, ижоди ва саёҳати). - Т.: Фан. 1965. –Б. 26.

ҳаракатларни илҳомлантирган марксизмга ҳам таъсир ўказдилар». Шунингдек, улар Гегель фалсафасидан атеистик хулоса чиқариб, христиан дини ва унинг ақидаларини қаттиқ танқид остига олдилар.

XIX аср ва XX аср бошларида вужудга келган тарих фалсафаси айни XVIII аср тарих фалсафаси билан маълум даражада яқин бўлсада, баъзи ҳолларда, у билан баҳс ҳам юритади. Бу даврлардаги тарих фалсафаси айрим пайтларда «тарихийликка, тарихий ҳақиқатга, Артур Шопенгауэр, Освальд Шпенглер мисолида тушкунликка, пессимизмга мойил, баъзи пайтларда эса Арнольд Тойнби каби оптимизмга, тафаккур жўшқинлиги ва баланд руҳдаги мушоҳадалар оқимига оғиб туради»[3,43].

Кейинги даврда Гегель фасафасига муносабат икки ёқлама бўлди дейишимиз мумкин. Баъзи файласуфлар унинг таълимотига ижобий кўз билан қараса баъзилар уни қаттиқ танқид остига олди. Артур Шопенгауэр, Макс Стирнер, Сёрен Къеркегор, Карл Маркс, Фридрих Ницше, В.С.Соловьёв, Жорж Батай, Бертран Рассел, Карл Поппер ва бошқалар томонидан Гегель фалсафаси танқид остига олинди.

Гегелни биринчилардан бўлиб, замондоши Артур Шопенгауэр қоралади, Шопенгауэр фалсафанинг ҳаётий илм эканини кўрсатди. Унинг чуқур ҳаётий лавҳалари ва улардан туғилган ҳикматлари жилд-жилд китоблардан афзал эди. Эрк ва ақлнинг муносабати ҳақидаги баҳс А.Шопенгауэр ишларида қайтадан кўтарилди. У Гегель томонидан илгари сурилган борлиқ ва тафаккурнинг бирлиги тамойилига кескин қарши чиқади. Унинг фикрига кўра, бу тамойил борлиқнинг қарор топиши жонли жараёнини мавҳум ғоя билан алмаштиришдир. Шунинг учун Шопенгауэр оламнинг яратилиши ҳам, инсоннинг амаллари ҳам эркка бўйсунади деб таъкидлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Шопенгауэр инсонни «ақлли мавжудот» деб таърифлашга шубҳа билдиради ва инсон муносабатларининг онгсизлик табиати ҳақида гап очади. У Гегелни тўғридан тўғри «лўттибоз»[4,1] деб атади, «унинг фалсафаси бемаъни эди ва у бу бемаъниликни тингловчига атайлаб ноаниқ псевдо-илмий тилда тақдим этди». Шопенгауэр фикрича, Гегель асарлари ўқувчи учун жуда тушунарсиздир, ўқийди, ўқийди лекин бирор нарса тушуниш қийин. «Сўзлар, гапларга, жумлаларга айланади лекин ҳеч нарса демайди, чунки у ҳеч нарсани билмайди. Унинг асарлари ярим асрдан бери чоп этилади, сотиб олинади ва (бир нафасда) ўқилади. Адолат учун шуни таъкидлашим керакки, Гегелнинг иш услуби худди тегирмон кабидир. Тегирмонни иш тартибида сақлаш учун кўпинча ўзига хос хийла қўлланилади. Бу ихтиро Фихте ва Шеллингга тегишлидир, лекин Гегель уни энг юқори босқичга олиб чиққан».

Шопенгауэр Гегелнинг университет ўқитувчиси сифатидаги касбий муваффақиятини унинг ҳокимиятга беозор муносабати, шунингдек ҳамкасблар орасида машҳур бўлишининг сабаби ўзаро манфаатли корпаратив ёрдам деб билди. Гегель феномени немис фалсафаси учун «шармандалик» дея очиқча баҳолади. Балки, бу танқидлар икки файласуфнинг замондош бўлгани учун ҳам кўпроқ шахсиятга йўналтилган деган фикр келиб чиқиши ҳам мумкин.

Демократия куйчиси сифатида ўтган XX асрда ном қозонган Карл Поппер Гегель фалсафий таълимотини алоҳида ҳодиса сифатида қабул қилиб унга қарши чиқди. «Менинг асосий мақсадим бу ҳодисани тушунтириш эмас, балки унга қарши курашишдир»[5,232] - дея очиқдан-очиқ фикр билдирди.

«Гарчи (мен ўзим ишонганимдек) Гегелнинг деярли барча таълимотлари ёлғон бўлса ҳам, у фақат тарихий аҳамиятга эга бўлмаган, бошқаларида камроқ изчил ва кам қамровли бўлган фалсафанинг маълум бир турининг энг яхши вакили сифатида муҳимлигини сақлаб қолади»[6,730]. Инглиз файласуфи Б.Рассел Гегель фалсафий таълимотига ишонмаслигини маълум қилса-да унинг фалсафага таъсирини инкор эта олмаган. Шунингдек, у Гегель фалсафасини барча файласуфлар ичида энг қийини деб ҳисоблаган.

XX аср иккинчи ярмидан бошлаб, Гегель фалсафасига бўлган қизиқиш янада орта бошлади. Ушбу қизиқишга сабаб сифатида Гегель тарихий нуқтаи назарининг қайта тикланиши ва унинг ривожланишнинг диалектик усули аҳамияти ортишида кўришимиз

мумкин. Жорж Лукач ўзининг «Тарих ва синфий онг» асарида Гегелни марксизм доирасига қайтадан киритишга уринган бўлса, Эрнст Блох, Теодор Адорно, Герберт Маркузе, Рая Дунайевская, Александр Кожев каби файласуфлар ҳам ўз асарлари орқали Гегель фалсафий таълимотига яна бир қизиқиш уйғотди. Дунёга ўзининг «ижтимоий либерализм» ғояларини ёйиш билан танилган Леонард Хобхаус «марксистик социализм» учун асос бўлган Гегель фалсафий таълимотини, тоталитар эканлиги тўғрисидаги тезисларини илгари сурди.

Герберт Маркузе ўзининг «Ақл ва инқилоб» асарида Леонард Хобхауснинг Гегель тоталитар эканлиги ҳақидаги тезисларини танқид остига олди. Гегелнинг ҳақиқатан авторитаризм ва тоталитаризмга алоқаси борми? Бизда бу савол ўринли равишда пайдо бўлади. Шопенгауэр Гегелни авторитаризмга хайрихоҳликда айблаган бўлса, Карл Поппер уни «замонавий историцизм ва тоталитаризмнинг отаси»[7,225] деб таърифлади. Файласуфга қўйилган бу айбловларга Герберт Маркузе Гегель ва тоталитаризм ўртасида умумийлик йўқ деб ёзди ва буни фалсафий асослашга киришди.

Маркузенинг сўзларига кўра, Ақл ғояси Гегель фалсафасининг марказида ётувчи тушунчалардан биридир, бежиз у мутафаккирнинг «..фалсафа ўзи билан тарих тафаккурига олиб келадиган ягона фикр – бу оддий ақл тушунчаси»[8,122] эканлигига тўхталмайди. Маркузега кўра, ақл ғояси идеалистик шаклда бўлса ҳам, ҳаётни эркин ва оқилона тартибга солишга қаратилган ўзига хос дунёвий интилишларни ўзида мужассам этади.

«Гегель фалсафий тизимининг асосий ғоялари руҳ, тушунча, эркинлик, субъект – ақл ғоясидан олинган»[9,5]. Ҳақиқатан, ушбу ғоялар ўртасидаги боғланишлар моҳияти очиб берилмаса, Гегель фалсафий тизими қоронғу метафизикага ўхшаб қолади. Маркузенинг фикрича, Гегелнинг ақл-идрок ғояси Франциядаги инқилобдан келиб чиқиб, унинг тарихни эркинлик учун ҳақиқий кураш сифатида идрок этиши, табиат ва жамиятни позитивистик талқин қилувчи ижтимоий-сиёсий таълимотлар томонидан йўқ қилинган.

«Ақл ва инқилоб» асарида Герберт Маркузе немис фашизмининг пайдо бўлишини XIX аср охирида иррационал ҳаёт фалсафасининг аксил гегелчилик ҳаракати билан қўшилишининг натижаси деб ёзади. Шунингдек у Гегель сиёсий фалсафасини немис идеалистик маданияти асосида шарҳлаб, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳурмат қилинадиган фуқаролик жамияти ғоясини ҳимоя қилди. «Оила, жамият ва давлат деб номланувчи Гегель учлиги йўқолди ва унинг ўрнига ҳуқуқ ва эркинлик тамойилларининг барча плюрализмини ютиб юборадиган бирлик пайдо бўлди»[10,413] – дея тоталитар ҳукмронликнинг эркинликни йўқ қилишини ёзди.

Яҳудий файласуф Шломо Авинери, немис-америкалик файласуф Валтер Кауфманлар юқоридаги Карл Поппернинг Гегель танқидига ўз муносабатини билдиради. Масалан: В.Кауфман унинг антик юнон фалсафаси ва христианликни синтез қилишга оид изланишларини, фалсафа тарихини академик фан сифатида тарғиб қилганига ижобий ёндашади. Кауфманга кўра, уруш, миллат каби масалалар, шунингдек, тарихий шахсларга нисбатан Гегелнинг муносабати тарихий контекстда баҳоланиши керак. У К.Поппернинг немислар иркчилик ғояларини Гегелдан қабул қилганини кулгу билан ёдга олади. Унингча, кимдир немис миллий социализмига ҳисса қўшган бўлса, бу Шопенгауэр ва унинг шогирди Р.Вагнер дея таъкидлайди. Бизга маълумки, Учинчи Рейхнинг асосий мафкурачилари бўлган Карл Шмит, Алфред Розенберглар Гегель сиёсий фалсафасини қабул қилмаган. Шу ўринда Г.Скирбек ва Н.Гилье каби олимлар ҳам бу хусусда тўхталиб, «Гегель қонун ва ҳуқуқ асосида бошқариладиган давлат тарафдори ва у иррационалликдан нафратланади, фашистлар эса, конститутциядан ташқари бошқарув ва иррационаллик кўкларга кўтариб мақтайдилар»[11,481] – дея фикр билдирдилар. Юқоридаги олимларнинг мулоҳазаларини, ўринли ҳисоблаб шуни айтишимиз мумкинки, Гегель томонидан илгари сурилган қонун устуворлигига асосланган давлат ғояси ижтимоий-сиёсий зарурат эди. Буни иркчилик, фашизм, тоталитаризм каби ғоялар билан алоқаси йўқ деб ҳисоблаймиз.

Гегель сиёсий фалсафасига доир кўплаб асарлар ёзган таниқли рус файласуфи В.С.Нерсесянц, Гегель давлатни фақатгина эркинлик ва ҳуқуқ ғояси сифатида талқин қилганлигини, кўплаб танқидчилар Гегелнинг фалсафий давлат ғоясини тушунмасдан,

жиддий хатоларга йўл қўйганлиги айтиб ўтади. Шўро даврида кўплаб ғарб файласуфларининг назариялари қаторида Гегель фалсафаси ҳам деярли ўрганилмади, уларнинг ғоялари асоссиз танқид қилинди. Шундай бўлсада, қайсидир файласуф бизга ёқадими йўқми, бундан қатъи назар, унинг асарларини барибир билиш, ўрганиш керак.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Гегель ўз даври илм-фани учун мураккаб фалсафий тизим яратдики, бугунги даврда ҳам кўплаб тадқиқотчилар учун Гегель фалсафий таълимоти улар учун ўрганиш объекти бўлиб хизмат қилмоқда. У бундай фалсафий системани осонликча яратмади балки, у XVIII-XIX аср ижтимоий-сиёсий муҳитидан келиб чиқиб, ўз фалсафий қарашларини яратди. Бугунги кунда унинг баъзи ёндашувлари ўз аҳамиятини йўқотгандек туюлсада, жамият ва давлат тараққиётига оид ғоялари ҳамон долзарблигини йўқотгани йўқ деб айта оламиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Саитмуродов Ж.Б.– “Гегель талқинида: инсон, жамият ва давлат”. Монография. – Тошкент.: «Ренессанс Таълим Университети», 2024. – Б. 17.
2. Фалсафа Қомусий луғат. –Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2004. –Б.82.
3. Қаранг: Жўрев Н. Тарих фалсафаси. –Т.: Маънавият, 2008. – Б. 43.
4. Schopenhauer, Arthur. Author's preface to "On The Fourfold Root of the Principle of sufficient reason. Two essays by translated by mme. karl hillebrand. Revised edition. London.1903 -P. 1.
5. Karl Popper. The Open Society And Its Enemies. Vols. 1-2, 5th ed. 1962. -P. 232.
6. Bertrand Russel. The History of Western Philosophy. -New York: 1945. -P. 730.
7. Karl Popper. The Open Society and Its Enemies. Vols. 1-2, 5th ed. 1962. -P. 225.
8. G.W.F. Hegel, The Philosophy of History, // With Prefaces by Charles Hegel and the Translator, J. Sibree, M.A.Kitchener 2001. -P. 22.
9. Herbert Marcuse. Reason and Revolution/Hegel And The Rise Of Social Theory. 2nd Edition with Supplementary Chapter. Reprinted 1955. -P. 5.
10. Herbert Marcuse. Reason and Revolution/Hegel And The Rise Of Social Theory. 2nd Edition with Supplementary Chapter. Reprinted 1955. -P. 413.
11. Скирбекк Г., Гилье Н. Фалсафа тарихи, ўзбекча тарж.:И.Саифназаров ва Ж Маҳкамов. – Т.: Шарқ, 2002. – б 481.